

Záchranný archeologický výzkum v presbytáři kostela Povýšení svatého Kříže v Jihlavě

RICHARD ZATLOUKAL

Kostel Povýšení sv. Kříže náleží ke klášternímu komplexu řádu dominikánů, jejichž příchod do Jihlavy se předpokládá po zahájení lokace nového města ve 40. letech 13. století.¹ Zásadní zlom nastal roku 1781. Na základě josefinských reforem se řád stěhuje do bývalé jezuitské koleje v Jihlavě. Činnost dominikánského řádu je ukončena roku 1784 zrušením konventu a klášter přebírá na více než 200 let armáda. Její působení se odrazilo v četných přestavbách sakrálních objektů pro účely eráru a samotný kostel je upraven na skladiště. Po druhé světové válce byla hlavní loď částečně regotizována a předána církvi československé k liturgickým účelům. Presbytář, oddělený zdí v místě triumfálního oblouku, sloužil nadále jako skladové prostory až do roku 1990, kdy je celý klášter bezplatně předán armádou do užívání Městu Jihlava.

Dominikánský klášter je vybudován v typické poloze pro medikantské řády. Leží přibližně 100 m jižním směrem od bývalé brány Křížové a 50 m západním směrem od hradeb nad levým břehem potoka Jihlávky, na parcele č. 168/1.

Vykopávky prováděné ing. Rinklem a zákopnickým náhradním praporem proběhly v kostele již v roce 1943. Byly zaměřeny na odkryv a dokumentaci hrobky v presbytáři.²

V souvislosti s rekonstrukcí kostela Povýšení svatého Kříže a instalací podlahového topení v presbytáři roku 1994, které mohlo narušit archeologické objekty, byla sepsána mezi investorem - Sdružením laiků sv. Dominika - a Ústavem archeologické památkové péče Brno hospodářská smlouva o záchranném výzkumu před vlastní stavbou. Účelem výzkumu bylo zjistit, zdali kostel nemá starší stavební fáze nebo existenci provizoria předcházejícího vybudování vlastního chrámu, popř. jiné archeologické objekty, které by přispěly k datování počátku stavby.

Terénní část výzkumu proběhla podle požadavků investora pod vedením Richarda Zatloukala z ÚAPP Brno ve dnech 7.-18.2. 1994. Na zpracování se podíleli PhDr. Rudolf Procházka z ÚAPP Brno - zhodnocení keramiky, RNDr. Jaroslav Dvořák z VÚG Brno - určení použitých kamenů a geologie lokality, MUDr. Ladislava Horáčková a MUDr. Lenka Benešová z AÚ LF MU - antropologický posudek nalezných skeletů.

V době zahájení archeologického výzkumu byla podlaha presbytáře pokryta dřevěnou palubovkou, vyjma polygonálního závěru, kde vybíhala cihlová dlažba (č. 900). Palubovkou pronikalo 16 dřevěných pilířů na cihlové podezdívce, nesoucích konstrukci I. a II. patra. Při výzkumu byla podstatná část zvýšené dřevěné podlahy odstraněna, spolu se spotřebním odpadem, vyplňujícím volný prostor. Dlažba (č. 900, příloha 1) je tvořena dobře pálenými cihlami o rozměrech 29 x 14 x 5,5 cm, kladenými na plocho severojižním směrem a spojovanými velmi kvalitní vápennou maltou. Vznik této dlažby je možné datovat mezi roky 1781 až 1784, kdy zřejmě nahradila původní honosnější podlahu kostela, která snad byla zrušena v rámci stěhování dominikánského řádu do jezuitské koleje. Tehdy bylo přeneseno i mnohé zařízení konventu, jak se zmiňují archivní záznamy.³

Dostavba dvou nových podlaží je dána potřebou zvětšení prostoru, která jistě nebyla pociťována těsně po zabrání kláštera, a proto mohla být vybudována až podstatně později. Ve vojenském archivu je zmínka o úpravě skladových prostor v kostele roku 1884.⁴ K tomuto roku je možné vázat stavbu dřevěné palubovky a dvou nových podlaží.

Pod odstraněnou podlahou (č. 900) ležela asi 20-40 cm silná vrstva suťových navážek, dorovnávací terén pod dlažbou (v sondě 1 byla označena jako č. 101, v sondě 2 jako č. 105, ve výsledné matici jsou obě vrstvy ztotožněny). Nálezy v sobě zahrnují široké spektrum keramiky od středověku po novověk a umožňují datovat vrstvu do 19. století, což odpovídá armádním přestavbám. V sondě 1 se pod vrstvou navážek (č. 101) nacházel zbytek podlahy tvořený hladkými pálenými dlaždicemi (č. 901, příloha 1) o rozměrech 20 x 20 x 2,5 cm, uloženými v maltovém lůžku (č. 102). Rámcově lze tuto podlahu zařadit na počátek 17. století na základě datování keramiky z níže ležící tmavě hnědošedé vrstvy písčité hlíny (č. 103).

Datování je pro absenci nálezů velmi obtížné, k tomu je nutné připočítat skutečnost, že úroveň podlahy se během několika století prakticky neměnila. Při výměně byla stržena stará podlaha a nahrazena novou ve stejné výšce. Velice dobře je to patrné z profilu P1 na příloze 2 a P2 na příloze 3, kde jsou zachyceny pouze dvě podlahy : č. 900 a č. 114.

V sondě 2 leží pod podlahou (č. 114) vrstva žulových odštěpků a bloků (č. 109, přílohy 2 a 3) silná až 120 cm, která dorovnávala svažující se terén. Podobný účel měla i nižší vrstva hnědošedé písčité hlíny s četným šterkem (č. 115, přílohy 2 a 3). Z hlediska datování je nejdůležitější pod ní ležící vrstva tmavě hnědé prachové hlíny (č. 116, příloha 3) nad podloží (č. 117, příloha 3). Vrstva 116 udává výšku terénu před vlastní stavbou kostela, časově ji lze zařadit podle nálezů keramiky do 1. pol. 13. století. Základy kostela se podařilo zachytit pod severovýchodní zdí závěru presbytáře v hloubce 517.50 m n.m., tj. zahloubené asi 90 cm do podloží. Ve všech sondách byly zachyceny doklady pohřbívání pod podlahu kostela, ať už se jednalo o četné rozptýlené kosti z narušených hrobů nebo dochované hroby, z nichž byly vypreparovány tři v sondě 2 (příloha 4).

Nejlépe dochovaný skelet byl v hrobě č. 106 a náležel muži starému asi 40-50 let. Byl uložen na zádech, ruce překříženy pravá přes levou, orientace Z-V, tj. obličejem k oltáři, stejně byly orientovány i další zkoumané hroby. V hrobě ani v jeho zásypu nebyly žádné dobře datovatelné nálezy, proto jej lze jen velmi rámcově časově zařadit do 16. - 17. století, především díky dlaždicím, umístěným pod rakví. V hrobu č. 108 ležel zcela rozpadlý odvápněný skelet, ve špatném stavu zůstala zachována pouze torza dlou-

hých kostí nohou. Na levé paži těsně pod ramenem byla nalezena ozdoba šatů z barevného kovu, umožňující datovat pohřeb na přelom 16. a 17. století. Oba zemřelí byli uloženi v dřevěných rakvích nehluboko pod podlahu (asi 0,50 m), hrobové jámy byly jen velmi špatně rozeznatelné, vycházely však z vrstvy č. 105 a jsou zahlobeny až do kamenité vrstvy č. 109. Třetí zkoumaný hrob je umístěn do hrobky č. 904 a opět se sypu hrobu byla sice nalezena keramika ze 13. století, jedná se však o druhotnou příbrou, neboť zemřelý byl umístěn do hrobky až po jejím zániku probořenou stropní klenbou a částečně zasypán tímto odpadem.

Úroveň, kde se začínají objevovat pohřby, se pohybuje okolo nivelety 520,45 m n.m. V sondách 1 i 3 se nacházejí další hroby, které již nebyly vypreparovány. Podobná je i situace v sondě 1. Dle údajů projektanta plánovaná stavba tyto hroby nenaruší.

Důležitým a očekávaným nálezem je základový pilíř pro oltářní menzu (č. 905, přílohy 1 a 4) o rozměrech 2,90 x 3,70 m (podélná osa S-J) a výšce 1,70 m (520,66 - 519,00 m n.m.). Pilíř je s největší pravděpodobností stavěn jako nadzemní zdivo. V použitém stavebním materiálu převažují zhruba osekane bloky biotitických rul, pouze nad základovou spárou byl nalezen jeden řádek žulových bloků. Pilíř je vystavěn jako plášťová konstrukce, ve výplni jádra již převažuje méně hodnotný kámen - zpravidla odpadní úlomky žuly. Časově náleží ke stejnému horizontu jako celá stavba, tedy do 2. poloviny 13. století. Na západní straně je k němu přistavěna kamenná hrobka (č. 904, přílohy 1 a 4) s otisky po cihlové klenbě, jež však nemusí být původní.

Menší sonda č. 4 byla vykopána u jižní zdi presbytáře poblíž západní patky gotického portálu, kde se podařilo objasnit úroveň prahu z doby průchodu do sakristie, která je ve výšce 520,95 m n.m., což nasvědčuje existenci několika schůdků.

Kostel Povýšení sv. Kříže je vystavěn na svahu se spádem od západu k východu. V místě presbytáře činí výškový rozdíl povrchu podloží 519,70 - 518,40 m n.m., tj. 1,30 m na vzdálenost asi 17 m; odtud pramení statické poruchy budovy. Prostor budoucího kostela byl osídlen před vlastní stavbou od 2. třetiny 13. století, neboť slabý půdní horizont je již zkulturněn. Nepodařilo se zachytit jakékoliv starší stavby či dřevěné provizorium. Základové zdivo kostela je stavěno jako nadzemní, mimo část zahlobenou do podloží, teprve po dokončení stavby je srovnán výškový rozdíl mezi západní a východní stranou. Podobně je stavěn i základový pilíř oltářní menzy, neboť je nanejvýš pravděpodobné, že kostel začal plnit svůj účel ještě před dokončením vlastní stavby. Nepřímo se podařilo blíže lokalizovat stavební huť budující chrám, která pracovala v areálu kláštera, kde zpracovávala lomový kámen, světlou biotitickou žulu, na stavební prvky. Odpad z kamenické činnosti byl využit pro dorovnání terénu (č. 109) pod podlahou kostela. Zdi kostela jsou vystavěny z hrubě opracovaných rulových bloků, pro architektonické články je použita světlě šedá žula. Kámen byl lámán na některé lokalitě při západním okraji Jihlavy, vzdálené asi 5 km.

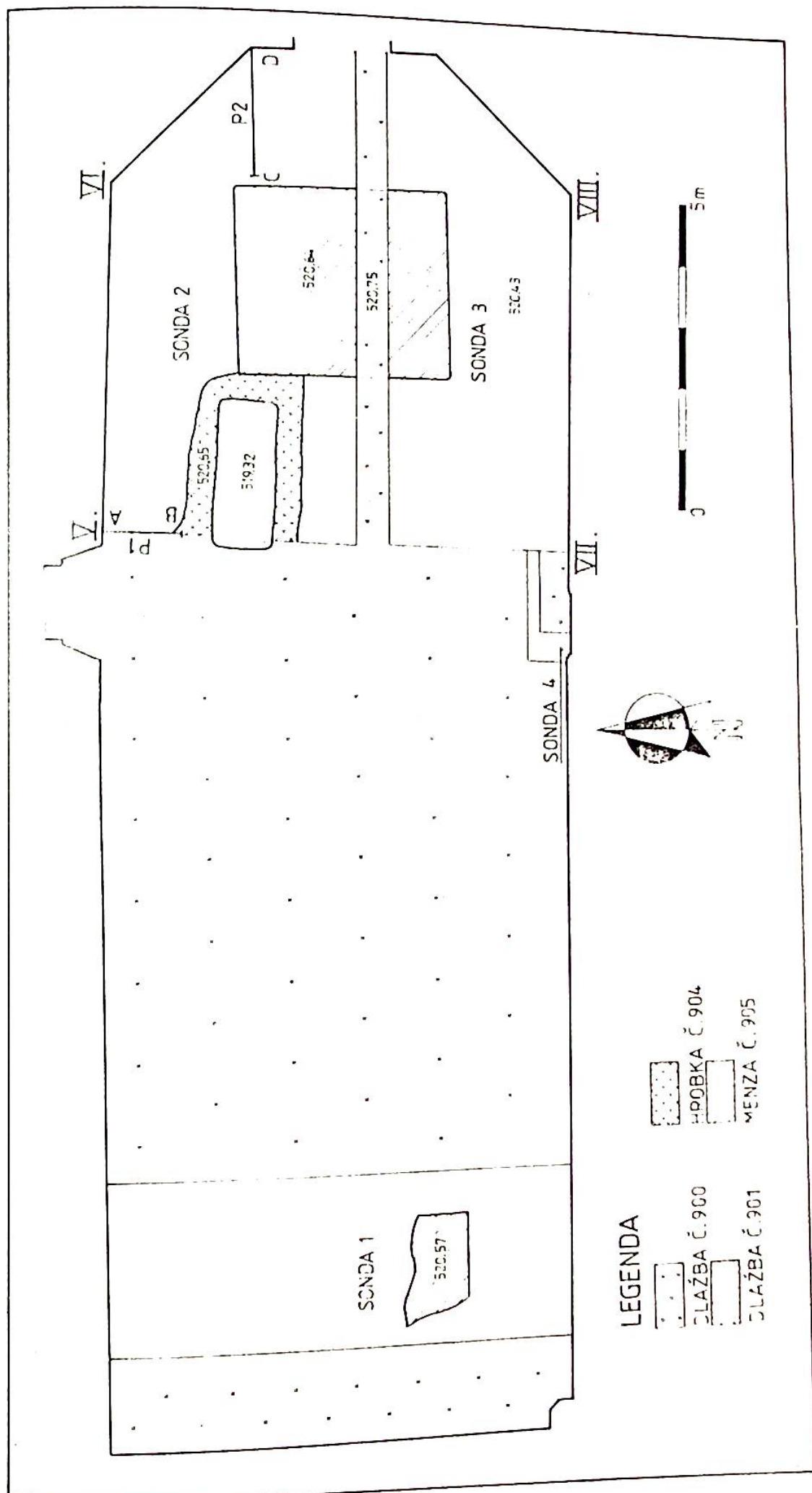
Úroveň gotické podlahy se podařilo zachytit ve výšce 520,20 m n.m., pro četná narušení je možno sledovat tuto podlahu pouze v útržcích především pak v sondě 1, kde situace byla ponechána pod dlažbou (č. 901). Sama dlažba však zřejmě nebude starší než ze 17. století. Nasvědčovala by tomu i archivní zmínka o odchodu dominikánů z Jihlavy v roce 1604⁵ a návratu řádu do zcela zpustlého kláštera v roce 1624, kdy musela následovat rozsáhlá rekonstrukce.⁶

Střední část presbytáře je z archeologického hlediska poničena barokními hrobkami, severní byla prokopána v roce 1943. Při výzkumu se podařilo objevit vchod do jižní hrobky, který však byl zcela zasypán plechovkami. Protože v době výzkumu nebyla vyřešena otázka zachování hrobek, či případné vyčištění, nebyla jižní hrobka zkoumána. Rozhodně však nevylučuji možnost, že se pod vrstvou spotřebního odpadu dosud nacházejí tělesné pozůstatky příslušníků řádu, podobně jak tomu bylo v hrobce severní.

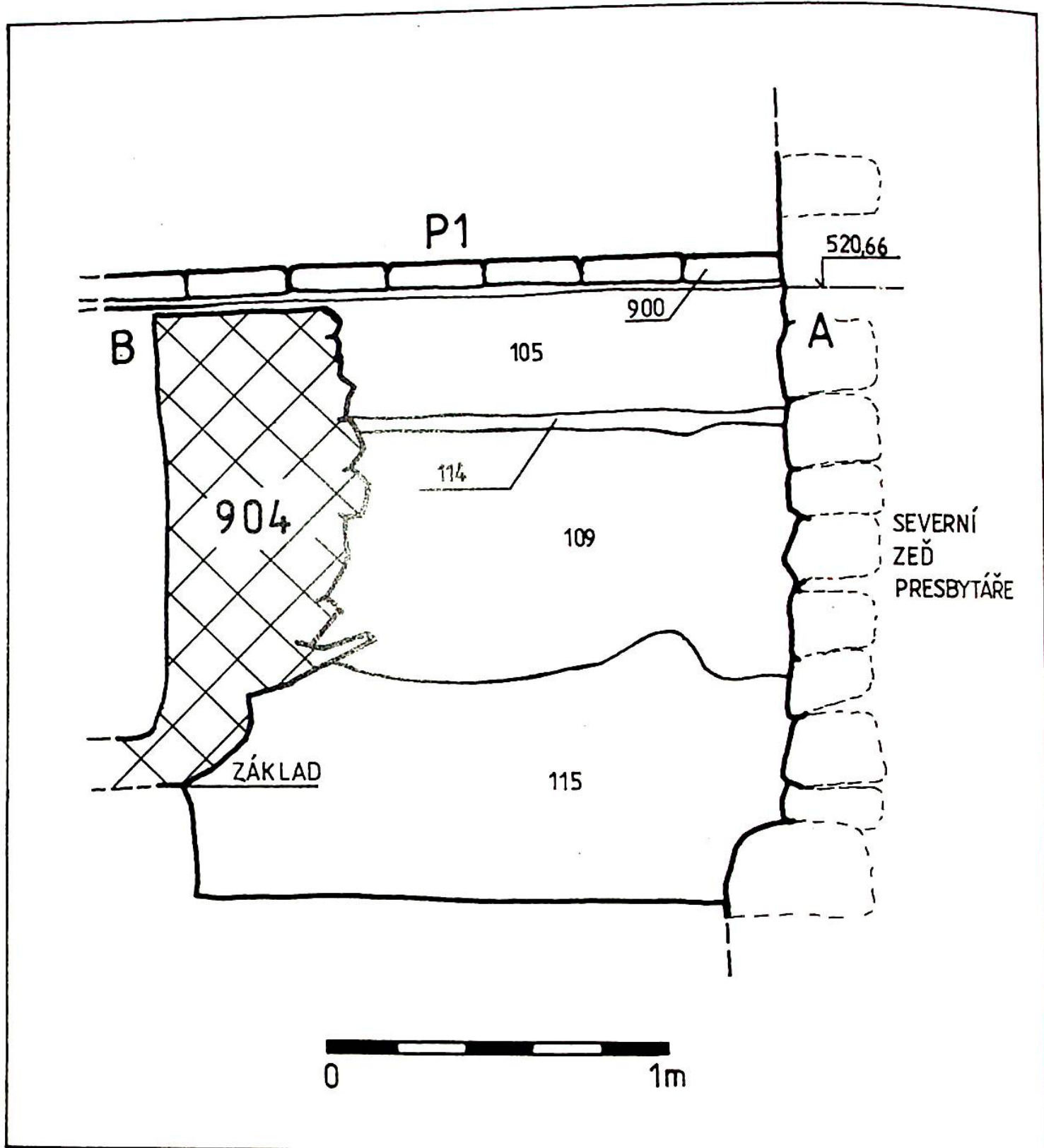
Rozsahem nevelký výzkum⁷ poskytl další cenné informace navazující na archeologickou aktivitu dr. B. Novotného⁸ a především dr. Z. Měřinského⁹ v Jihlavě.

POZNÁMKY

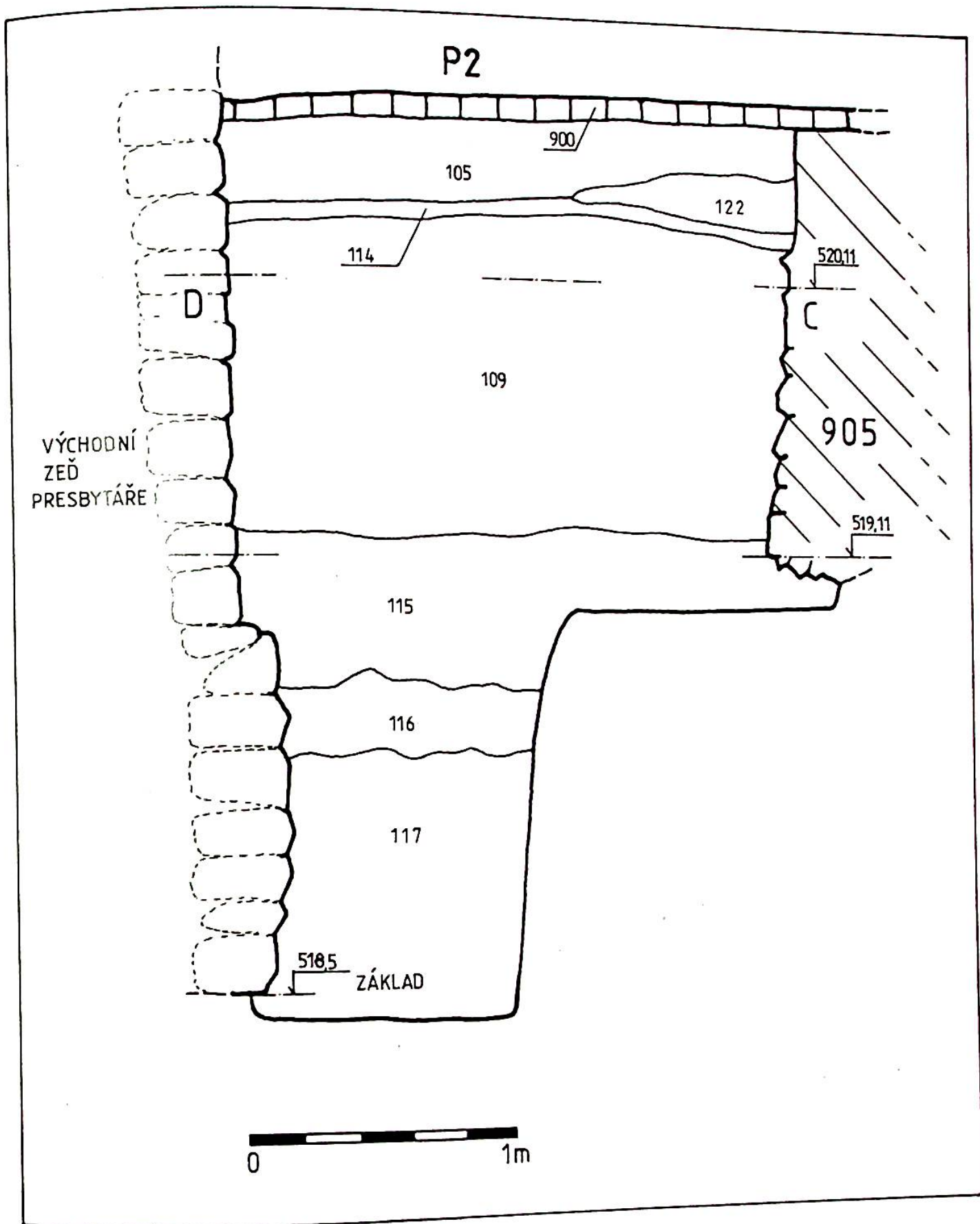
- 1 V letech 1234-1240 došlo k objevu stříbra na Jihlavsku a následnému překotnému osídlování prostoru dnešní Jihlavy.
- 2 K. KÜHN, *Zpráva o vykopávkách v kryptě dominikánského kostela v Jihlavě*, součást Stavebně historického průzkumu ŠÚRPMO, 1991, uloženo v Památkovém ústavu v Brně.
- 3 MZA Brno, sign. E 73, 8/64.
- 4 VHA, GD Brno IV/10, kart. 5.
- 5 MZA Brno, sign. E 73, 7/1.
- 6 MZA Brno, sign. E 73, 2/4, 5, 8.
- 7 Podrobnější informace viz R. ZATLOUKAL, *Nálezová zpráva Ústavu archeologické památkové péče Brno o záchranném archeologickém výzkumu na lokalitě Jihlava, Křížová 4*, 1994, uloženo ÚAPP Brno, Archeologický ústav AV ČR Brno a Muzeum Vysočiny v Jihlavě.
- 8 B. NOVOTNÝ, *Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren) (von 2. Hälfte des 13. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts)*, Wien, 1982.
- 9 Z. MĚŘÍNSKÝ, *Archeologické nálezy z výstavby obvodové komunikace v Jihlavě*, VVM XXIX, 1977, 166-171; týž, *Výsledky záchranného archeologického výzkumu na staveništi Horáckého divadla v Jihlavě (1990-1992)*, VSV, Oddíl věd společenských VIII, 1992, 163-171; Z. MĚŘÍNSKÝ - E. ZUMPFE, *Keramika z hradu Rokštejna (okr. Jihlava) a její vztahy k jihlavské a dolnorakouské keramice*, AH 19, 1994, 407-413.

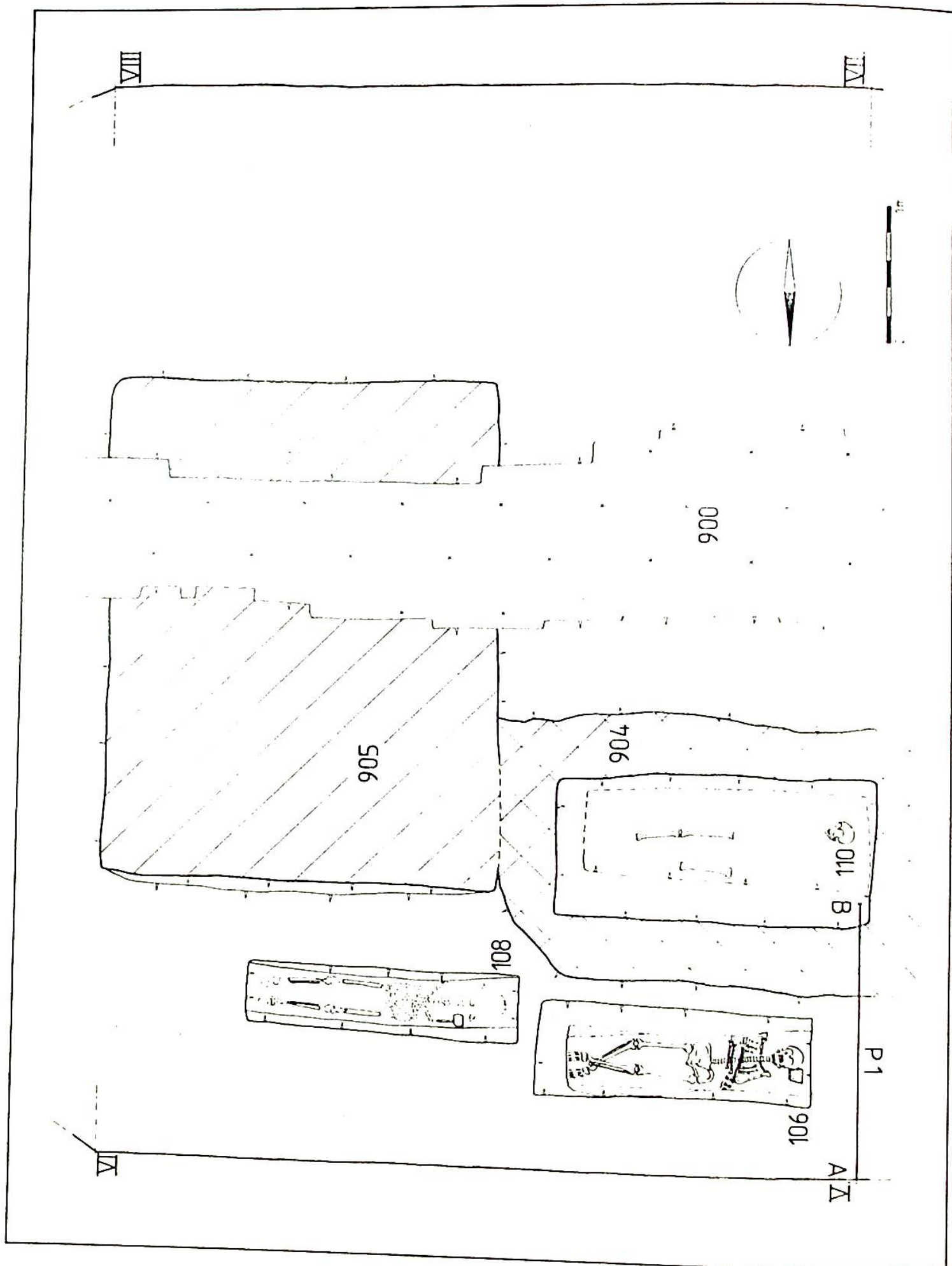
1. Rozmístění sond a profilů v presbytáři.

2. Sonda 2 : profil P 1.

3. Sonda 2 : profil P 2.

4. Sonda 2-3 : půdorys základu oltáře č. 905, hrobky č. 904, hroby č. 106, č. 108 a č. 110.

Die Rettungsausgrabung im Chor der St. - Kreuz - Kirche
in Jihlava (Iglau)

Richard Zatloukal

Die St. - Kreuz - Kirche ist auf einem Abhang, von Westen nach Osten hin abfallend gebaut. An der Stelle des Chors macht der Unterschied zwischen den Höhen des gewachsenen Bodens und der gegenwärtigen Oberfläche 519.70–518.40 m.ü.M. – das heißt 1.30 m in einer Entfernung von ungefähr 17 m, und das ist das Wesen der Schwierigkeiten mit der Statik des Gebäudes. Der Raum der zukünftigen Kirche war schon vor deren Bau besiedelt (vom 2. Drittel des 13. Jh.), weil der dünne Bodenhorizont schon kultiviert war. Es ist nicht gelungen, ältere Bauten oder provisorische Holzgebäude zu entdecken. Die Grundmauern der Kirche wurden als oberirdisches Bauwerk errichtet (außer dem in den gewachsenen Boden eingetieften Teil), erst nach der Fertigstellung des Baues wurde der Unterschied zwischen den Höhen der westlichen und östlichen Seite planiert. Ähnlich wurde auch der Grundpfeiler der Altarsmensa gebaut, denn es ist höchstwahrscheinlich, daß die Kirche noch vor der Beendigung der Bauarbeiten angefangen hat, ihrem Zweck zu dienen. Es ist indirekt gelungen, die Bauhütte zu lokalisieren, die die Kirche gebaut und im Klosterareal gearbeitet hat, wo sie den Bruchstein, den biolithischen Granit, für einzelne Bauteile bearbeitet hat. Der Abfall von den Steinen wurde zum Ausgleichen des Terrains (kont. 109) unter dem Boden der Kirche ausgenützt. Die Wände der Kirche wurden aus grobbearbeiteten Gneisblöcken erbaut, für architektonische Glieder wurde hellgrauer Granit benützt. Der Stein wurde auf einer etwa 5 km entfernten Lokalität am westlichen Rand von Iglau gebrochen. Das Niveau des gotischen Bodens konnte man in der Höhe 520.20 m. ü. M. feststellen, wegen der vielen Störungen ist es möglich, von diesem Fußboden nur ein Bruchstück zu beobachten, vor allem in der Sonde 1, wo die Fundsituation unter dem Pflaster No. 901 belassen war, das Pflaster ist vielleicht nicht älter als aus dem 17. Jh. Das bezeugt auch die Archiverwähnung über den Abgang der Dominikaner aus Iglau im Jahre 1604 (MZA BRNO, sign. E 73, 7/1) und die Rückkehr des Ordens ins verödete Kloster im Jahre 1624, wo große Rekonstruktionen gemacht werden mußten (MZA BRNO, sign. E 73, 2/4, 5, 8).

Der mittlere Teil des Presbyteriums ist vom archeologischen Standpunkt aus von Barockgrüften vernichtet. Die Nordgruft wurde im Jahre 1943 untersucht. Während der Erforschung konnte man einen Eingang zur Südgruft entdecken, der ganz von Konservenbüchsen bedeckt war. Weil die Frage der Erhaltung der Grüfte (oder ihrer Reinigung) in der Zeit der Ausgrabung nicht gelöst wurde, wurde die Südgruft nicht erforscht. Ich scheidet sicherlich die Möglichkeit nicht aus, daß sich noch körperliche Reste der Angehörigen des Ordens unter der Schicht des Abfalls befinden, ähnlich wie es in der Nordgruft war.

Übersetzt von David Zimola

Adresa autora:
Richard Zatloukal, Ústav archeologické památkové péče, Mendlovo náměstí 1a,
603 00 Brno